

عنوان مقاله:

عوامل آلودگی و تخریب محیط زیست و راه حل های حفاظت آن بارویکرد (حقوقی و فقهی)

نویسنده: عبدالباسط "احمدی"

چکیده

محیط زیست به ویژه در دهه های اخیر همزمان با توسعه صنعتی کشورها از اهمیت به سزایی برخوردار است. خطرات ناشی از عدم توجه به حفاظت از محیط زیست بر کسی پوشیده نیست؛ زیرا این عواقب در زمان های قصیر و طولانی تهدیدی برای جان بشریت و سلامت آنان و سایر موجودات زنده (روحیات) عالم محسوب میشود. ایران به عنوان یکی از کشورهای صنعتی و افغانستان همواره با تعرض به محیط زیست طبیعی مواجه بوده است. به گونه ای که تعرض به محیط زیست در این دو کشور در سالهای اخیر باعث بروز مشکلات فراوانی در زمینه آلودگی های زیست محیطی و همچنین خسارات جبران ناپذیری شده است. با توجه به اقداماتی که از سوی نهاد های قضایی و غیر قضایی افغانستان در جهت کاهش و پیشگیری از تخریب و آلودگی محیط زیستی صورت گرفته اما با آنهم ما همچنان شاهد تکرار و افزایش این گونه تخریبات در سطح کشور هستیم. پس با توجه به موارد فوق الذکر می توان گفت ادامه این روند می تواند عواقب ناگواری را به دنبال داشته باشد. در واقع باید به دنبال راه حلی بود تا بتوان از این معضل پیش آمده عبور نموده و محیط زیست پاک و سالم برای جامعه تقدیم کرد. اینجا است که مبحث عوامل تخریب محیط زیست در افغانستان و راهکارهای پیشبینی شده در امر حفاظت محیط زیست نمایان می شود. در واقع باید تخریب ها و آلودگی های محیط زیستی به عنوان یک مشکل بزرگ، علل و عوامل ارتکاب آن در کشور مورد بررسی قرار گیرد تا بتوان با شناخت آنها به راهکارهای پیشگیری از تخریب و آلودگی آن دست یافت. پس می توان گفت رویکرد ما در این تحقیق بررسی علل و عوامل و روشهای پیشگیرانه از تخریب و آلودگی محیط زیست و راه حل های حفاظت از محیط زیست می باشد.

واژه های کلیدی: عوامل، راهکار، پیشگیری، محیط زیست.

مقدمه

امروزه محیط زیست که از ارزشمندترین نعمت های خداوند متعال به بشر بوده و نقش به سزایی در حیات همه موجودات دارد؛ مورد تهاجم قرار گرفته و به سرعت رو به تخریب، آلودگی و زوال است. محیط زیست افغانستان نیز بعنوان بخشی از محیط زیست جهانی از این فعالیت های نا موجه در امان نمانده و هرچه زمان بیشتر بگذرد با تخریب و آلودگی بیشتری مواجه می شود. بنابر این باید به دنبال راهکاری برای حفاظت این محیط از فعالیت های غیر موجه بشر بود. پس می توان گفت که ضرورت این دریافتن راه حلی برای پیشگیری و پاکهش اینگونه فعالیت های مجرمانه علیه محیط زیست است. در واقع بررسی علل و عوامل تخریب محیط زیستی و پیدا نمودن راه حل این معضل بزرگ و راه های پیشگیری از این جرایم موردی است که می تواند مارادرجهت نیل به چنین هدف بزرگی یاری رساند. بشر همانند سایر موجودات وبه عنوان یکی از حلقه های زنجیره حیات فقط به تغذیه و تولید و گذراندن زندگی اشتغال داشت، خودنیز جزئی از طبیعت محسوب می گردید. انسان خود چیزی به طبیعت نمی افزود، بلکه فقط همپای سایر جانداران برداشتی ناچیزی می کرد و این کمترین لطمه ای به عظمت طبیعت متعادل وارد نمی ساخت؛ چرا که قدرت ترمیم و بارآوری زمین بیش از آن بود که اقدامات محدود و فعالیت های ناچیز خطری جدی برای آن محسوب می شد.

از بین رفتن و تخریب جنگل ها، تخریب زیستگاه های حیات وحش، انهدام مراتع، خشکانیدن تالاب ها و آب بندها، کاهش جمعیت پرندگان، صید بی رویه ماهیان، آلودگی های میکروبی و شیمیایی آب های آشامیدنی و... مشکلات جدی محیط زیست کشور افغانستان است. هر انسان عاقل و اندیشمندی با درک این خطرات حس خواهد کرد که چاره فقط منحصر به یک چیز است که عبارت از: «جلوگیری از ادامه تخریب و حفاظت از محیط زیست». با توجه به موارد فوق الذکر می توان گفت که نیاز مبرمی به تحقیق در این زمینه وجود دارد زیرا نتایج این تحقیق می تواند در راستای پیشگیری و پاکهش جرایم زیست محیطی در افغانستان برای متولیان امور حفاظت از محیط زیست کمک شایانی باشد.

1- مفهوم لغوي واصطلاحی محیط زیست

محیط به معنای آن چه که احاطه می کند، احاطه اشیا یا ناحیه یا موقعیت است محیط زیست خود از دو کلمه «محیط» و «زیست» ترکیب یافته است. این دو واژه در فرهنگ‌های لغت معانی خاصی از آنها استنباط شده است. دربرخی از این کتب، به خصوص آن‌هایی که در دهه‌های گذشته تدوین شده‌اند، کلمه «محیط» مترادف اصطلاح «محیط زیست» قلمداد شده است. به عنوان مثال می‌توان از فرهنگ واژه‌های قرن نوزدهم میلادی نام برد. در این کتاب، امیل لیتز لغت محیط را مترادف با لغت محیط زیست دانسته است (بنان، 1372، ج3).

تعریف محیط زیست در دیدگاه حقوقدانان، قوانین داخلی و اسناد بین المللی بازتاب یافته است و هرکدام از منابع یاد شده تعریف‌های خاص و احیاناً متضادی را در این زمینه ارائه کرده است. به یک عبارت کوتاه و رسا می‌توان محیط زیست را چنین تعریف کرد: عبارت از مجموعه عوامل طبیعی و مصنوعی و اجتماعی که در اطراف او وجود دارد و بر زندگی اش تأثیر می‌گذارد و او تأثیر می‌گیرد (تقی‌زاده، 1376: 27)

در ماده 10 قانون محیط زیست افغانستان مصوب 1385 در رابطه با تعریف محیط زیست چنین مقرر شده بود: «محیط زیست؛ منابع طبیعی، تعاملات بین اجزای منابع طبیعی یا بین اجزای مذکور و انسان‌ها و حیوانات، خواص فیزیکی، فرهنگی، تزئینی یا شرایطی است که صحت و سلامت آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

2- تاریخچه حفاظت محیط زیست

سیر تحول حقوق محیط زیست در مجموع به سه دوره تقسیم شده است:

الف- قبل از سال 1972م، در ابتدا حقوق بین الملل محیط زیست عموماً به صورت قرار دادهای دو جانبه میان کشورها و کنوانسیون‌های بین المللی و منطقه‌ای برای حفاظت از محیط زیست یک منطقه‌ای خاص وجود داشت که در این خصوص می‌توان به کنوانسیون‌های ذیل اشاره کرد:

اولاً: تصویب کنوانسیون 1902م پاریس در خصوص حفاظت از پرندگان.

ثانیاً: تصویب کنوانسیون 1909م در خصوص حفاظت از آب‌های مرزی میان کانادا و آمریکا، که موسوم به کنوانسیون واشنگتن بود.

ثالثاً: تصویب کنوانسیون حفاظت از آبزیان و گیاهان معروف به کنوانسیون لندن در سال 1933 میلادی است. رابعاً: تصویب اساسنامه سازمان بهداشت جهانی در سال 1946 است که خصلت محیط زیستی دارد.

اماویژگی‌های خاص این کنوانسیون‌ها منطقه‌ی بودن آن‌ها بود که برای حفاظت از یک منطقه خاص تصویب می‌گردید (لواسانی، 1372: 14).

ب- از سال 1972 تا 1992 بسیاری از سران دولت‌های جهان در استکهلم گرد آمدند که در نتیجه آن گردهمایی یک مثنی همه جانبه تحت عنوان بیانیه 1972 تصویب شد؛ این بیانیه یک متن غیر الزام‌آور است و ارزش حقوقی معاهدات را ندارد، اما در خصوص تأثیر این بیانیه به جرأت می‌توان گفت که بیش از معاهدات بین المللی بوده است. از مهم‌ترین آثار بیانیه حقوق بین الملل محیط زیست را می‌توان به ایجاد قواعد عمومی و اصول حقوقی در حقوق بین الملل محیط زیست و کمک به تکامل و توسعه این رشته اشاره کرد. هرچند قبل از 1972 اقدامات پراکنده را از سوی دولت‌ها برای حفاظت از محیط زیست برداشته شده بود اما بیانیه استکهلم 1972 یک اقدام جهانی برای حفاظت از محیط زیست به شمار می‌آید. ده سال بعد در سال 1982 منشور جهانی طبیعت در مقر سازمان ملل متحد به تصویب کشورهای رسید. منشور جهانی طبیعت؛ منشوری است که همانند بیانیه استکهلم 1972 غیر الزام‌آور بوده است (کیس و دیگران، 1382، ج1: 21).

ج- از 1992 تا به حال: بیست سال بعد از اعلامیه استکهلم، سومین متن حقوقی غیر الزام‌آور که در توسعه حقوق حفاظت محیط زیست تأثیر به سزای داشت، تحت عنوان بیانیه (ریو) تهیه و تنظیم و تصویب گردید. در اعلامیه ریو مسأله توسعه پایدار به عنوان یک نطفه حقوقی جدید از قبیل اصول پیشگیری، احتیاطی، جلوگیری، اصل توسعه پایدار و غیره، مطرح و به میان آمده است. از سال 1992 به بعد کنوانسیون‌های بین المللی مهمی در حقوق بین الملل به وجود آمد که می‌توان به کنوانسیون تغییرات آب و هوا یا کنوانسیون سازمان ملل متحد در خصوص بهره‌برداری از آبراه‌ها و راه‌های بین المللی در مقاصد غیر کشتی رانی اشاره کرد. (کیس و دیگران، 1382، ج1: 22).

3- مبانی و اهمیت حفاظت محیط زیست

اعمال و رفتاری که سلامت محیط زیست را با خطر مواجه سازد، قانون افغانستان برای آن‌ها راه حل جزائی و غیرجزائی راپیشبینی نموده که راهکار جزائی آن جرم پنداشتن و مرتکبین چنین اعمالی را قابل مجازات دانستن است، لذا یکی از مباحث که در رابطه راهکار و جرم انگاری چنین اعمالی مطرح می‌شود مبنا و اهمیت این راه حل است که قرارذیل به آنها پرداخته میشود:

3-1- حمایت از حیات انسانی

حق حیات برای هر انسانی، به عنوان اولین حق طبیعی است که خداوند برایش ارزانی داشته است و هیچ کس یا نهادی حق ندارد که این حق را از انسان بستاند و یا با خطر مواجه سازد و تمام قوه‌ها (تقنینی،

قضایی و اجرایی) موظفند که از این حق پاسداری نمایند و با مرتکبین اعمالی که منجر به از بین بردن این حق می‌شود برخورد نمایند. حیات و زندگی انسان نیازمند شرایطی است و یکی از این شرایط وجود محیط زیست سالم است و هر انسان به خاطر حیات و زندگی سالم، حق دارد در یک محیط زیست مناسب زندگی نماید. از این رو معلوم می‌شود که سلامت و ناسلامت محیط زیست، ارتباط تنگاتنگ با حیات انسانی دارد؛ به گونه‌ای که هر گاه برخی اعمالی که منجر به آلودگی یا تخریب محیط زیست می‌شود، مستقیماً بالای حیات انسان‌ها تأثیر گذاشته و چه بسا آن را با مخاطره مواجه می‌سازد. از همین رو است که افغانستان اعمالی را که باعث از بین بردن محیط زیست سالم می‌شود اعمال خلاف قانون و نامودکرده است.

3-2- حمایت از حیات سایر موجودات زنده

محیط زیست تنها به عنوان یکی از شرایط حیات انسان نیست، بلکه سایر موجودات زنده غیر انسان نیز برای زندگی‌شان نیازمند محیط زیست سالم است و ناسالم بودن محیط زیست تأثیر مستقیم بر حیات آن‌ها می‌گذارد. امروزه به خطر افتادن حیات وحش و سایر حیوانات، یکی از معضلات جهان کنونی است و البته از ابتدای تاریخ انسان، پیوسته شکار کردن وجود داشته است، اما وسائل و ابزار دوران قدیم به گونه‌ای نبود که کشتار انبوه حیوانات را موجب شود و کاستی‌ها به راحتی جبران می‌شد؛ اما سلاح‌های جدید این امکان را فراهم آورده است و این بدین معناست که شکار انجام شده به مراتب فراتر از ظرفیت جبرانی است و این سخن نه تنها در مورد شکار که در عموم مواردی که به طبیعت و مکانیسم‌های طبیعی جهان ما باز می‌گردد. (میلر، 1378، ج1: 36)

3-3- حمایت از زندگی سالم

داشتن زندگی سالم، حق هر انسانی است و کسی حق ندارد این گونه زندگی را از انسان بگیرد یا در مسیرش مانع ایجاد نماید و یکی از مؤلفه‌ها، برای زندگی سالم، وجود محیط زیست سالم است و اگر محیط زیست سالم خدشه ببیند و در اثر ارتکاب افعالی با مخاطره روبه‌رو شود، زندگی سالم نیز آماج تهدید قرار خواهد گرفت و لذا ایجاب می‌کند که قانونگذار به خاطر حمایت از یک زندگی سالم برای رفتاری را که منجر به آلودگی محیط زیست و در نتیجه منجر به از بین بردن زندگی سالم می‌شود، جرم‌انگاری نماید (میلر، 1378، ج1: 36)

عوامل تخریب و آلودگی محیط زیست ارادی و غیر ارادی است مانند آفات طبیعی، جنگ تراکم جمعیت و... که در اینجا تفصیل آنها قطعاً گنجایش ندارد.

4- روشها و راه حل‌های حفاظت محیط زیست

پیشگیری قبل از ابتلا، بهترین درمان است. با توجه به این‌که هدف اصلی ما سالم ماندن محیط زیست و جلوگیری از انواع آلودگی‌ها و انهدام مظاهر محیط زیست می‌باشد. بنابراین باید به دنبال مکانیزم‌ها و روش‌هایی بود که متضمن پیشگیری و مبارزه علیه انهدام و آلودگی محیط باشد، هرگونه تلاش و سرمایه‌گذاری در این بخش است که می‌تواند ما را بیش از پیش به هدف و مقصود اصلی خویش یعنی ایجاد یک محیط زندگی سالم همراه با نشاط و شادابی برای تمام انسان‌ها و موجودات کره‌ی زمین برساند. (بکاریا، 1377، چ 1: 49). بناءً بصورت کل دونوع راهکار در امر حفاظت محیط زیست وجود دارد:

4-1- راه حل‌های غیر جزائی

با توجه به این‌که در قوانین اغلب کشورها از جمله افغانستان انهدام و آلودن محیط زیست جرم محسوب می‌شود، سیاست فوق بیش از پیش مورد تأیید و تأکید قرار می‌گیرد. برای پیشگیری و نیز حفاظت از محیط زیست، شیوه‌های و راهکار مختلفی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

کارشناسان محیط زیست راه‌های ذیل را به عنوان شیوه‌ها و راهکارهای غیر جزائی و پیشگیری از آلودگی و انهدام مظاهر محیط زیست معرفی می‌نمایند.

1- بالابردن سطح آگاهی و اطلاعات عموم نسبت به خطرات ناشی از تخریب محیط زیست و رعایت توصیه‌های لازم که از سوی دست‌اندراران ذیربط اعلام می‌شود.

2- آگاه کردن نسبت به اهمیت محیط زیست، جنگل‌ها و مراتع و این‌که محیط زیست میراث مشترک انسان‌ها می‌باشد آلوده کردن محیط زیست تأثیر منفی همگانی دارد.

3- ارائه توصیه‌ها و راه‌حل‌های لازم در جهت به کارگیری روش‌ها و جلوگیری از آلودگی و یا به حد اقل رسانیدن آن‌ها به کارخانجات برای جلوگیری از خطرات ناشی از فعالیت‌های مضر علیه محیط زیست.

4- جلوگیری از گسترش بی‌رویه شهرها که همواره با تخریب محیط زیست (آلودگی هوا، آب و...) همراه است.

5- معدوم کردن مواد زائد کارخانه‌ها و کارگاه‌ها به شیوه‌های صحیح و علمی.

6- جلوگیری از ورود پساب کارخانجات و فاضلاب‌های شهری و صنعتی به آب‌ها. (قوام، 1375، ج 1: 63)

7- ندادن مجوز تأسیس به کارخانجات و کارگاه‌هایی که ضوابط مربوط به رعایت بهداشت و مسائل زیست محیطی را در ساختن و تعمیر دستگاه‌های مورد نیاز خود رعایت نکرده‌اند.

8- افزایش آگاهی‌های عمومی از تنوع زیستی و تقویت نقش مشارکت مردمی.

9- ایجاد نظام‌های اطلاعاتی و تحقیقاتی، تنوع زیستی.

به صورت کوتاه و خلاصه باید گفت که پیشگیری غیر جزائی یعنی شیوه‌های غیر قهرآمیز که دولت جهت مهار مجرمین محیط زیست از طریق حذف یا محدود کردن عوامل جرمزا به شیوه‌ی مدیریت مناسب عوامل فزیکمی و اجتماعی به کار می‌برند. (میلر، 1378، ج1: 23)

در کنار اقدامات مؤثر مردمی و صنایع خصوصی که می‌توانند نقش چشم‌گیری برای حفاظت محیط زیست بین المللی و ملی داشته باشند، نباید از تأثیر گسترده دولت‌ها در دستیابی به این هدف غافل شد. دولت‌ها و مسئولان حکومتی می‌توانند از راه آموزش دادن مردم، تصویب قوانین و مقررات و اجرای آن‌ها به رویارویی جدی با آلودگی‌های محیط زیست بپردازند و نیز از راه همکاری با سایر دولت‌ها، ارائه این پاسخ‌ها را در عرصه بین المللی و جهانی گسترش دهند و خود نیز مرتکب انهدام و ویرانی محیط زیست نشوند. (خالدی، 1374، چ2: 17)

2-4- راه حل هاوروشهای جزائی

هر قانون جزای از جمله قوانین جزای افغانستان در راستای مقابله با جرایم محیط زیست، دو مرحله پاسخ را در نظر گرفته است، یکی پاسخ به جرایم محیط زیست قبل از وقوع جرایم محیط زیست (حالت پیشگیرانه) و نوع دیگر پاسخ به جرایم محیط زیست بعد از وقوع آن (مجازات مجرمین جرایم محیط زیست) (قاسمی، 1374، چ2: 17) که بررسی هر دو مرحله از پاسخ به جرایم محیط زیست خیلی موضوع را طویل می‌سازد که نمی‌شود آنرا در این مقاله کوچک گنجانید.

5- چالشهای حقوقی در حفاظت محیط زیست

حفاظت از محیط زیست وظیفه عمومی است، اما چگونگی انجام این وظیفه ملی و قانونی هنوز مشخص نیست. حق بر محیط زیست به عنوان یکی از ارکان اصلی حقوق شهروندی لحاظ نمی‌شود و چون هیچ حقی بر محیط زیست نداریم پس نمی‌توانی علیه عوامل تخریب و آلوده کننده محیط زیست شکایت کنی. اگر آب، هوا و خاک آلوده شد و یا جنگلی تخریب شد تو نمی‌توانی سهم خود را از این خسارتی که بر محیط زیست وارد شده درخواست کرد.

بنظر نویسنده؛ در نظام حقوقی افغانستان هیچ راهی برای مشارکت مردم و اعمال این وظیفه و احقاق حقوق شهروندی وجود ندارد ولی در مقابل عده ای معتقدند راه هایی وجود دارد که اگر این حق به معنای واقعی به رسمیت شناخته شود مردم در آن مشارکت خواهند داشت و مشارکت مردم در حفظ محیط زیست به نحو شایسته ای بر طرف شده و یکی از موانع حفظ محیط زیست از میان برداشته خواهد شد. چون معضلات زیست محیطی را جدی نمی‌گیریم و به آن اعتقاد نداریم بنابراین آن را به شکل متعارف برگزار می‌کنیم.

6- اصول حاکم بر راه حل های حفاظت محیط زیست

به خاطر جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست، باید اصولی در استفاده از محیط زیست در نظر گرفته شود که تا از جرایم محیط زیست صیانت نمایند و اینک به بررسی این اصول می‌پردازیم:

6-1- اصل عدالت در محیط زیست

عدالت قانون عام است که تمامی نظام آفرینش را شامل می‌شود و مفهوم عدالت این است که حق هر موجودی، چنان‌که شایسته‌ی اوست ادا شود. این تعریف از عدالت یک تعریف جامعه است که شامل انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و حتی اشیایی به ظاهر بی‌جان؛ مانند آب، سنگ و خاک نیز می‌شود. بناء اولین اصلی که باید در استفاده از محیط زیست مورد توجه قرار گیرد اصل عدالت است و این باعث می‌شود که از اکثر تخریب‌ها و آلودگی‌های محیط زیست جلوگیری شود (محقق داماد، 1381، ش 26: 101).

6-2- اصل عدم ضرر رساند به محیط زیست

قاعده‌ی فقهی «لا ضرر» پشتوانه‌ای در حفاظت از محیط زیست است. اصل «لا ضرر» یکی از اصول مسلم فقهی و حقوقی است که می‌توان با استناد به آن بسیاری از مشکلات زیست محیطی را حل کرد. این اصل در حقیقت روح حاکم بر همه قوانین اسلامی است. به موجب این اصل، در اسلام زیان رساندن به دیگران، به هیچ‌وجه مشروعیت ندارد؛ چه در مرحله‌ی وضع قانون و چه در مرحله‌ی اجرای آن. بنابر این اگر قانونی به تصویب برسد که موجب ورود زیان به فرد یا جامعه شود و یا در مرحله‌ی اجرا موجب زیان گردد از نظر اسلام مشروعیت ندارد (محقق داماد، 1381، ش 26: 107).

6-3- اصل آبادی و ایجاد محیط زیست مصنوعی

انسان موجودی است که خداوند متعال به او مسؤولیت آبادگری زمین را داد: «اوست که شما را از زمین آفرید و آبادی آن به شما واگذاشت». (هود، آیه 61) در آیه دیگر خداوند انسان را از تخریب و برهم زدن نظام انسجام یافته‌ی طبیعت و ویرانی آن برحذر می‌دارد: «و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید». (اعراف، آیه 56) آیات فوق به دو جنبه‌ی مثبت و منفی فعالیت انسان در زمین اشاره دارد. از آنجایی که آبادگری و پرهیز از هر نوع ویرانگری به منظور تأمین نیازها و خواسته‌های انسان است، پس در حقیقت این همان طرح توسعه‌ی پایداری است که امروزه مورد توجه دانشمندان زیست محیطی قرار گرفته است. یعنی تلاش در جهت برآوردن نیازمندی‌های نسل حاضر، بدون آن‌که به امکانات و توانمندی‌های نسل‌های آینده آسیب رساند. به بیان دیگر، آبادی (مثبت) بدون تخریب (منفی)، تا تکامل انسان میسر گردد (قوام، 1375: 66)

6-4- اصل دعوت به حفاظت از محیط زیست

در نظام فقهی و حقوقی اسلام از دیده‌بانی و مراقبت از یکدیگر در جامعه و حفاظت و مراقبت از محیط زیست بشر تحت عنوان «امر به معروف و نهی از منکر» یاد شده است و قرآن هم به این مهم چنین اشاره می‌کند: «باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی و امر به معروف و نهی از منکر کنند». (آل عمران آیه 104) وقتی که محیط زیست در اثر عملکردهای عده‌ای دچار انواع آلودگی می‌شود و یا وقتی که کوهی زمین دچار بحران‌های زیست محیطی مختلف می‌گردد، این مسایل تنها دامن انسان‌های بدکار و متخلف و مجرم را نمی‌گیرد بلکه همه‌ی انسان‌ها باید بهای آن را بپردازند.

6-5- اصل جلوگیری از تخریب محیط زیست

تخریب در محیط زیست نمونه آشکار فساد است، فساد نیز دارای مفهومی بس گسترده است که هرگونه نابسامانی و ویرانگری و انحراف و ظلم را دربر می‌گیرد. به عبارت دیگر، فساد به هرگونه تخریب و ویرانگری گفته می‌شود که نظام آراسته و صالح جاری را برهمزند و نقطه‌ی مقابل آن اصلاح است که تمام برنامه‌های سازنده در مفهوم آن جمع می‌باشند (تقی زاده، 1376: 22).

7- جایگاه محیط زیست در دستورات دینی والهی

آیاتی از قرآن کریم و احادیث راجع به اهمیت حفظ محیط زیست:

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «مَأْفُوظًا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (انعام 38) یعنی: مادراین کتاب از بیان هیچ چیز فروگذار نکردیم. در جای دیگر خطاب به پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل 89) یعنی: کتابی به سوی تو فرستادیم که بیان کامل هر چیزی در آن هست. برطبق این آیات و احادیث، بخوبی می‌توان استدلال کرد که بیان هر چیزی در قرآن هست؛ ولی باتوجه به این مطلب، که قرآن یک کتاب تربیتی و انسان‌سازی است، که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه‌های معنوی و مادی نازل شده است، روشن می‌شود که منظور از «همه چیز»، تمام اموری است که برای هدایت انسان لازم و ضروری است.

بنظر نویسنده، بطور قطع؛ یکی از اموری که زمینه‌ساز سعادت و کمال انسان در دنیا و آخرت است، داشتن محیطی سالم و امن است؛ که انسان بتواند در پناه آن، به تربیت جسم و جان خویش بپردازد و اصولاً یکی از وظایف مهم بشر که حفظ جان است، جذب ازیستن در محیطی امن و سالم امکان‌پذیر نیست. بدین سبب، شرط اولی داشتن روح سالم، جسم سالم است و جسم سالم نیز فقط زمانی حاصل می‌شود که انسان از محیط زیست سالم بهره مند باشد.

قرآن کریم سند نهایی وحی مشتمل بر بحث هایی توصیفی از طبیعت و دستوری نسبت به رابطه انسان با طبیعت است که از مجموع آنها می توان به قواعد اخلاقی و حقوقی مورد نظر قرآن در زمینه ی محیط زیست طبیعی و انسانی دست یافت. بنابراین آنچه در این تحقیق ارائه می گردد نگاه توصیفی قرآن به طبیعت و محیط زیست طبیعی و نمونه تعامل درست با آن است.

7-1- مفاهیم قرآنی و آموزه های معنوی و حقوقی در زمینه محیط زیست

بر اساس آیات قرآن کریم همه ی موجودات آفرینش از رحمت (طبیعت زیستی) الهی بهره مندهستند چنانچه الله (ج) می فرماید: «... وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ...»؛ (اعراف، ۱۵۶) «... رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا...»؛ (غافر، ۷) محیط زیست از مهمترین رحمت های الهی است. لذا رحمت سابقه الهی یک جریان فراگیر و ثابت است و بنابراین می توان گفت در نظام آفرینش و طبیعت، رحمت است که اصالت دارد. . غلبه رحمت خداوند در نظام طبیعت و محیط زیست پشتوانه اصالت سلامت و پاکیزگی در آن است. لذا کتاب آفرینش طبیعت و محیط زیست، مرجع صلاحیت دار برای شناسایی حقوق واقعی موجوداتی است که در محیط زیست زندگی می کنند یا در آینده خواهند زیست. حق برخورداری از سلامت و پاکیزگی، از حقوق اولیه محیط زیست طبیعی و انسانی به شمار می آید. لذا هر گونه فعالیت صنعتی و اقتصادی تنها در صورت عدم مغایرت با اصل سلامت و پاکیزگی محیط زیست قابل پذیرش است. در متون دینی، خداوند پاکیزه و دوستدار پاکیزگی معرفی شده است از مهمترین حقایقی که با تفکر و اندیشه در طبیعت به دست می آید این است که طبیعت برای پیدایش و بقای موجودات زنده آفریده شده است. هم چنان در آیه دیگری میفرماید:

«هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَ كُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَ إِلَيْهِ النُّشُورُ» (ملک، ۱۵)

انسان جانشین و خلیفه خداوند در استعمار، عمران و آبادنمودن زمین است ؛ جانشینی و خلافت ایجاب می نماید که او امانت زمین را به نیکویی حفظ نموده و آنرا از هر گونه تخریب و فساد مصون نگه دارد و با دانش و علم نسبت به بهره وری و عمران زمین بکوشد و فضای زیست محیطی موجودات دیگر را تضمین نماید و امکان بهره برداری همه گانی و همیشگی را برای همه ی موجودات در زمین فراهم آورد. پیامبر اکرم (ص) برای حرمت نهادن بر زمین تأکید می ورزند و آنرا به منزله ی مادری که انسان از آن استفاده رزق می نماید معرفی نموده اند که از اعمال نیک و بد انسان نیز خبر می دهد؛ «تَحْفَظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَإِنَّهَا أَمَّكُمْ وَ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَحَدٍ عَامِلٍ عَلَيْهَا خَيْرًا أَوْ شَرًّا إِلَّا وَ هِيَ مَخْبِرَةٌ بِهِ». از جمله اموری که زمین از آن خیر خواهد داد کیفیت بهره گیری و حفاظت انسان از عناصر و منابع آن است. قانونگذاران

کشورهای اسلامی بخصوص افغانستان و ایران با استفاده از آموزه های قرآن کریم و سنت نبی اکرم (ص) در زمینه ی حفظ محیط زیست مقرراتی را وضع نموده اند.

«وَسَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ...»

برخی از مفسران بر این باورند همه موجودات مسخر فرمان خدا برای سود انسان ها هستند، خواه مسخر فرمان انسان باشند یا نه ، یعنی هدف از تسخیر، بهره برداری انسان از آسمان ها و زمین است.

روشن است که داشتن محیط زیستی سالم، جزء اولین حقوق انسان برای زندگی در روی زمین است. بر همین اساس، خداوند نیز، پهنه طبیعت را زیستگاه انسانی قرار داده است. در آیه 71 سوره الرحمن 2 یعنی : (خداوند) زمین را برای همگان « وَ الْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْإِنْسَانِ : » آمده است قرار داد.

بر مبنای این آیه کریمه، زمین و محیط زیست آن، حق همگانی است و همه حق دارند از آن بهره مند شوند. بنابراین، استفاده از این حق، باید به گونهای باشد که امکان استفاده و بهره برداری از آن، برای نسل حاضر و نسلهای آینده حفظ شود. نکتهای که باید بدان توجه داشت این است که، هرگاه حقی برای انسان نسبت به چیزی پدید آید، درمقابل آن تکلیفی نیز خودنمایی خواهد کرد. به عبارت دیگر حق و تکلیف، دو روی یک سکه اند. اگر استفاده و بهره برداری از طبیعت و محیط زیست برای انسان به رسمیت شناخته شده؛ این حق، تکلیفی نیز ایجاد میکند و آن این است که انسان، وظیفه دارد به گونهای از حق خود استفاده کند که به حقوق دیگران لطمه ای وارد نکند. بر همین اساس، اگر انسان از محیط زیست استفاده میکند، باید استفاده او، به گونهای باشد که به حقوق دیگران در استفاده از آن خدشهای وارد نشود.

7-2- حق و مالکیت محیط زیست از منظر قرآن کریم

مالکیت حقیقی همه ی موجودات آفرینش از جمله انسان و طبیعت از آن خداوند متعال است. «وَاللَّهُ مَلِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (آل عمران ، ۱۸۹) و «...لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَه قَائِنُونَ». (بقره، ۱۱۶)

مالکیت حقیقی خداوند قابل واگذاری به انسان نیست. «... وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ...» (اسراء، ۱۱۱) لذا انسان نمی تواند نسبت به پدیده های طبیعی احساس مالکیتی حقیقی نماید و هر گونه تصرف از جمله تصرف، زیانبار را در آن داشته باشد. آنچه که در اختیار انسان با مالکیت اعتباری قرار گرفته است در حقیقت امانت الهی است و انسان امانتدار، مملوک خداوند است. «ءَامِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ أَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ...» (حدید، ۷) خداوند پس از آنکه انسان را بر جمیع مخلوقات خود برتری داد و کرامت بخشید او را خلیفه خود در زمین قرار داد، بنابراین او نمی تواند تصرف ناروا در آن داشته باشد. تصرف ناروا همچون آلوده ساختن محیط زیست، ظلم است.

بنظر محقق توسعه فضای سبز، صدقه جاریه برای غارس درخت به شمار آمده. که محیط زیست طبیعی میراث خداوند متعال برای موجودات زنده و آدمیان است، تا آدمی با رعایت سنت های الهی بر حفظ و توسعه ی آن همت ورزد و آنرا از آلودگی ها و تخریب مصون نماید؛ از این رو انسان در برابر خداوند، موجودات و بلکه تمامی آفرینش مسئول است.

3-7- مسئولیت های ناشی از تعدی به محیط زیست (افساد زمین)

قرآن کریم از تعدل محیط زیست با واژه موزون یاد می نماید زیرا می فرماید: «و زمین را گسترديم و در آن کوه های استوار برنهاديم و در آن از هر چیز متناسب و موزون رویندیم...»؛ «وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَ أَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُنٍ». (حجر، ۱۹) بدیهی است هر گونه تصرف در طبیعت که موزون و متناسب بودن عناصر و موجودات طبیعت را برهم زند افساد در ارض است. قرآن کریم تخریب محیط زیست را فساد در زمین می داند، لذا می فرماید: «و در زمین از پس اصلاح آن فساد نکنید»؛ «... وَ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...». (اعراف، ۸۵) رعایت تعادل محیط زیست و اصلاح در زمین از مصادیق برجسته عهد و میثاق خداوند با آدمی است بدیهی است نادیده گرفتن چنین عهدی موجب خسران است؛ «وَ الَّذِينَ يَنْفُسُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَ يَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ». (رعد، ۲۵).

قرآن کریم، تجاوز به حریم طبیعت و ضایع ساختن و تخریب منابع زیستی را اعتداء دانسته است؛ چنانکه می فرماید: «ضایع مکنید منابع پاکیزه ای که خداوند در اختیار شما قرار داده است و تجاوز نکنید از حدود خویش، چرا که متجاوزین مشمول محبت خداوند نخواهند بود». (مائده، ۸۶)

به برداشت نویسنده با توجه به موارد فوق به این نکته پی می بریم که حقوق محیط زیستی از تمام حقوق موضوعه دیگر، در ادیان الهی و سماوی بخصوص در دین اسلام بیشتر از چهارده قرن ریشه عمیق دارد و در همه موارد بشر را به حفظ زمین، آب، خاک، هوا... که لازمه حیات بشریت است امر نموده است و حتی در مواردی که تخریب محیط زیست صورت گیرد آنرا فساد دانسته و مجازات اخروی همچون زیان کاران بیان نموده است و در برخی موارد شدیدتر از حقوق جزای موضوعه مرتکبین جرایم محیط زیست را قابل مجازات اخروی دانسته است مانند ورد به جهنم و امسال آن. بنابراین بشر از ابتدای خلقت مامور و مکلف به عمارت و امانت داری در زمین بوده و یکی از وجایب مهم و اساسی انسان میباشد که دیگر روحیات و نباتات ناگزیر متأثر از رفتار انسان ها (مثبت یا منفی) باشند.

8- پیشنهادات برای جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست

روند روز افزون بهره برداری بی رویه و مصرف ناپایدار از منابع پایه و طبیعی. فعالیتهای غیر عادلانه آلودگیهای منابع محدود آب شیرین، خاک و هوا در شهرهای بزرگ موجب گردید که بشر برای مقابله با این تهدید نیاز به اقدامی قاطع از طریق اتخاذ تدابیر مناسب داشته باشد. حقوق بعنوان مهمترین ابزار اجتماعی و فرهنگی در تنظیم روابط اجتماعی نقش مهمی را بعهده دارد. در این میان حقوق کیفری با توجه به ویژگی خاصی که دارد که همانا جنبه الزام آور و ضمانت اجرایی آن است که از کارایی بیشتری برخوردار است.

برای تأمین هدف فوق الذکر، همچنین برای تقویت نقش قوه قضائیه و مقننه در این باره، که با تعالی حیات بشر رابطه مستقیم دارد، پیشنهادهای ذیل تقدیم می شود:

8-1- دادخواهی به نفع عموم

در دعاوی محیط زیستی، دادخواهی (عارض شدن) مجاز شناخته شود و به امکان نقش آفرینی مدعی العموم (حارنوال) در این رابطه بسنده نشود. در نتیجه هر شخص حقیقی و حقوقی بتواند در برخورد با فعالیتهای مخرب و آلوده کنند محیط زیست، گرچه مستقیماً و در ظاهر از آن فعالیتهای مخرب متضرر نشده باشد، به طرح شکایت در مراجع عدلی و قضائی اقدام کند.

8-2- نظارت بر دستگاههای ذی ربط اجرایی

باید یک وظیفه جدی برای قوه قضائیه کشور (ستره محکمه) تلقی و در صورت لزوم، ضمن آرای صادره، تذکرات لازم به دستگاههای مزبور برای حسن انجام وظایفی که قانوناً بر عهده دارند، داده شود.

8-3- تعدیل در قوانین حفاظت از محیط زیست

پیشنهاد می شود که مقنن افغانستان با اصلاح قانون از آلودگی هوا، فضای صوتی و... بادر نظر داشت وضعیت فعلی بخصوص در شهرهای مزدحم افغانستان تجدید نظر کند. اولاً، نهادهای حفاظت از محیط زیست را راساً مجاز به متوقف ساختن فعالیتهایی که منجر به آلودگی هوا می شود، کند، ثانياً مجازات شدیدتری برای آلوده کننده هواندر مقایسه با قوانین قبلی حفاظت از محیط زیست، در نظر گیرد.

8-4- توزیع عادلانه و مدیریت درست آبها

لازم است همان گونه که توزیع عادلانه آب، و مدیریت درست آبها برای جلوگیری از تخریب محیط زیست و آلوده ساختن آب اثر گذار است توجه جدی در مرحله قانون گذاری و تعدیل قوانین صورت گیرد که متأسفانه در این مراحل کم توجهی دیده میشود در حالیکه کشور ما ضرورتاً اشدّ به آب دارد.

5-8- آموزش و فرهنگ سازی میان شهروندان

آموزش‌های مربوط به حفاظت از محیط زیست باید در بین عامه مردم بخصوص از طریق وسایل ارتباط جمعی رواج یابد. آموزش مقدمه فرهنگ سازی است و بدون فرهنگ سازی، پیروی مستمر از قوانین محیط زیست توسط اشخاص، بعید به نظر می‌رسد.

6-8- مشارکت مردم و سازمانهای غیردولتی

در قوانین جدیدی که وضع می‌شود باید به گونه‌ای راه برای حضور افراد محلی و نیز سازمانهای غیر دولتی و سکتور خصوصی در جلسه‌های مهم تصمیم‌گیری در مورد حفاظت از محیط زیست هموار شود تا بیش از پیش خود را در این زمینه مسئول یابند و در مواقع غیره منتظره به کمک مأموران دولتی بشتابند.

7-8- جمع‌آوری زباله‌ها و فاضلاب‌ها

فاضلاب و زباله‌های خانگی نحوه جمع‌آوری، ذخیره‌کردن، مصرف و بازیافت آن، مواد نفتی و آلودگی‌های آب، صدا و نور باید مستقلاً در حیطه کاری قانونگذار قرار گیرد تا سیاستی مشخص و کارآمد، در جهت حفظ سلامت محیط زیست و مردم، درمورد آنها اعمال شود.

8-8- نظارت و کنترل دولت

دولت باید نظارت جدی علیه افراد و شرکتهای تولیدی و شرکتهای وارداتی مواد سوختی از طریق بنادر و گمرکات داشته باشد چراکه در این اواخر بیشتر مواد بی کیفیت سوختی وارد کشور میگردد که مخرب اساسی محیط زیست است. و نیز در رابطه قاچاق جنگلات افغانستان بخصوص در ولایات جنوب شرقی باید تدابیر سخت جزای به همکاری قوه مجریه در نظر گرفته شود.

9-8- تأسیس محاکم خاص

باید در تشکیل محاکم قوه قضایه برای رسیدگی به جرم محیط زیست محاکم اختصاصی که صلاحیت کامل در حل و فصل دعاوی مربوط به محیط زیست (حقوقی و جزائی) داشته باشد تشکیل گردد، که این کار کمک شایانی به تسریع در روند رسیدگی به پرونده‌های تشکیل شده در این زمینه و مهمتر از آن به داشتن قضاوت صحیح و علمی در مورد آنها، خواهد بود.

9- نتیجه گیری

که پیشینه حقوق محیط زیست به سه دوره تقسیم شده است دوره اول قبل از سال 1972م بصورت قراردادهای دوجانبه میان کشورها. دوره دوم از سال 1972-1992م بصورت گردهمای سران دولتها در استکهلم که نتیجه آن تصویب یک مثنی همه جانبه برای کشورها شد. و در سوم از سال 1992م الی اکنون که مصوبه متن حقوقی غیر الزام اور تحت عنوان بیانیه ریو تصویب گردید. مبانی و اهمیت حفاظت محیط زیست عبارت اند از حمایت از حیات انسانی، حمایت از حیات سایر موجودات زنده، حمایت از زندگی سالم که قوانین و مقررات کشور آنها را حمایت جزائی نموده است. برای جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست در قانون افغانستان دونوع راهکار وجود دارد یکی راهکارهای غیر جزائی و دیگری راهکارهای جزائی. راه حل های غیر جزائی شامل، بالا بردن اطلاع رسانی عمومی، آگاه نمودن مردم نسبت به اهمیت محیط زیست، معدوم نمودن مواد فاضل کارخانه ها... که این شیوه ها غیر قهر آمیز است. اما شیوه های کیفری در دو مرحله پاسخ کیفری در قالب مجازات چون، اعدام، حبس طویل، حبس متوسط، حبس قصیر، جزای نقدی، مصادره، تعویق، تعلیق و سلب جواز اشخاص حقیقی و حکمی صورت میگیرد. در رابطه به جرایم محیط زیست چالشهای حقوقی وجود دارد. که مهم ترین آن عدم مشارکت مردم در راستای مبارزه با جرایم محیط زیست و هم شهروندان نمیتوانند شکایات خویش را مستقیماً مطرح کنند. در بخش اجرا و نظارت هیچ گونه اعتقاد به اصلیت حفاظت از محیط زیست نتهاد در جامعه بلکه در میان مسؤلان نیز وجود ندارد. برای راهکارها فوق اصولی حاکم است که این راه حلها به آن استوار است از آنجمله: اصل عدالت در محیط زیست، اصل عدم ضرر رساندن به محیط زیست، اصل آبادی محیط زیست مصنوعی و... که هر کدام در پزیرش خود پشتهوانه نتهاملی بلکه حمایت بین المللی رانیز دارا میباشد. که قوانین افغانستان با وجود مزایا و معانیب هر کدام در راستای مبارزه علیه جرایم محیط زیست، این اصول و قواعد را حمایت جزائی و حقوقی نموده، قوه قضائیه و اجرائیه را مکلف به تطبیق و عملی سازی این دستورات و جزاها نموده است تا مجرمین محیط زیست از پنجه قانون فرار نکرده و هیچ بی گناهی بدون موجب جزا نبیند و راهی باشد برای پیشگیری از جرایم محیطی در کشور.

10- فهرست منابع

الف) کتب

قرآن کریم.

- 1- آشوری، محمد، جایگزین‌های زندان یا مجازات‌های بینابین، تهران، نشر گرایش، 1382، چاپ اول.
- 2- آنسل، مارک، دفاع اجتماعی، مترجم علی حسین نجفی ابرندآبادی، تهران انتشارات دانشگاه تهران، 1370، چاپ دوم.
- 3- الکساندر کیس و دیگران؛ حقوق محیط زیست، ترجمه: محمدحسن حبیبی، تهران، دانشگاه تهران، 1387، چاپ دوم.
- 4- بکاریا، سزار، رساله جرایم و مجازات‌ها، تهران، میزان، 1377، چاپ اول.
- 5- بنان، غلام‌علی، محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن، تهران، انجمن ملی منابع طبیعی و محیط زیست انسانی، 1351، چاپ اول، جلد اول.
- 6- تقی‌زاده، انصاری؛ حقوق محیط زیست، تهران، نشر قومس، 1376، چاپ اول.
- 7- خالدی، شهریار، جغرافیای زیستی، تهران، نشر قومس، 1374، چاپ دوم.
- 8- رسولی، محمد اشرف،؛ حقوق جزای عمومی، کابل، نشر واژه، 1396، چاپ اول.
- 9- صادقی، میرمحمد، جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی، تهران، میزان، 1380، چاپ سوم.
- 10- قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، تهران، جمال‌الحق، بی‌تا.
- 11- قوام، میرعظیم، حمایت کیفری از محیط زیست، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، 1375، چاپ اول.
- 12- کاتوزیان، ناصر، مقدمه علم حقوق، تهران، شرکت سهامی انتشار، 1387، چاپ 63.
- 13- نجفی ابرندآبادی، علی حسین،، تحلیلی بر رویکردهای جرم انگارانه، تهران نشر دادگستر 1388.

ب) قوانین و اسناد

- 2- قانون محیط زیست جریده رسمی، وزارت عدلیه، (1385)، شماره 912، چاپ اول.
- 3- کودجزا، جریده رسمی، وزارت عدلیه، (1396)، شماره 1260، چاپ اول.
- 4- عبداللهی، محسن، حمایت کیفری از محیط زیست، تأملی بر بایسته‌های حقوق کیفری محیط زیست، مجله علوم محیطی، خزان 1386، سال پنجم، شماره اول.
- 5- فتح‌اللهی، سیدسیامک، سیاست جنایی مشارکتی از دیدگاه سیاست جنایی سازمان ملل متحد، تهران، مجله حقوقی دادگستری 1377، شماره 44.
- 6- لواسانی، احمد، کنفرانس بین المللی محیط زیست در ریو، تهران، وزارت خارجه ایران، 1372.

7- محقق داماد، مصطفی، طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام، تهران، فصلنامه رهنمون، 1381، شماره 26. میلر، جیتی، زیستن در محیط زیست، ترجمه: مجید مخدوم، تهران، دانشگاه تهران، 1378، چاپ اول.

8- وطن دوست، صابر، بررسی جرایم زیست محیطی در ایران، مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، تهران، برگ زیتون، 1383.